

תפילת משה

מופת לתפילה בעת צרה

ראשי פרקים

מבוא

1. תפילה בשעת צרה - מקומה ובעיותיה
 2. המיוחד שבפרשת ואתחנן
 - א. תפילת משה - תפילה פרטית או כללית
 1. פשטות הפסוקים ודרשות חז"ל
 2. דעות אברבנאל וספורנו
 3. מדוע התפלל משה?
 4. דעת ה"כלי יקר" - תפילת משה לפרט ולכלל
 - ב. תפילת היחיד- משקלה וערכה
 1. הסבר ה"שפת אמת"
 3. הסבר הרב קוק
 - ג. האם יכול האדם לסמוך על זכויותיו בתפילתו?
 1. שיטת הספרי ורש"י - והקושיות עליה
 2. פרשנויות לשיטת רש"י
 3. שיטת ה"שפת אמת"
 - ד. כיצד מתפללין
 - ה. התשובה לתפילת משה
 1. אי-ההיענות לתפילה
 2. היענות חלקית
 3. התקבלות התפילה
 - ו. מדוע לא נענתה תפילת משה
 1. חטאו של משה
 2. תפקידה של מיתת משה
 - ז. תגובת משה לתשובת ה'
 - ח. תפילה כאשר הסיכוי מועט מאד
- סיכום

מבוא

1. תפילה בשעת צרה - מקומה ובעיותיה

בעת צרה ומצוקה, כאשר שאלות גורליות של החיים עומדות על הפרק, אך טבעי הוא שאדם מאמין יפנה בתפילה ותחינה לריבון העולמים, שבידו נפש כל חי, לביטול רוע הגזירה. דוגמה מפורסמת לפנייה טבעית זו של האדם מצאנו בספר יונה, כאשר המלחים פונים בעת הסערה איש איש לאלוהיו, ותובעים גם מיונה "קום קרא אל אלהיך" (א. ו.).

ואף שעצם הרצון והדחף לתפילה בעת כזאת פשוט וברור, עולה גם הצורך לחפש במקורות דוגמאות, מהן נלמד כיצד ומתוך איזו כוונה יש להתפלל בשעות אלו. הצורך בהדרכה זו נובע גם מכך, שבמצב זה מתעוררות ביתר-חריפות בעיות מהותיות בעניינה של התפילה, ונמנה אותן אחת לאחת:

- א. כיצד ניתן להבין שהאדם בתפילתו משנה, כביכול, את רצון הבורא?
- ב. האם מטרת התפילה היא מילוי צרכיו של האדם, או שעניינה הוא עבודה לצורך גבוה, כמאמר חז"ל על המקרא "ולעבדו בכל לבבכם" (דברים יא. ג) - "איזו היא עבודה שבלב... זו תפילה" (תענית ב ע"א)?
- ג. שמא עדיף לקבל את הדין ולהשלים עם הגזירה, שמתוך בחינת המציאות נראית כבלתי ניתנת לשנוי, "ישב בדד וידם" (איכה ג. כח)?
- ד. אל מי פונה המתפלל? האם פונה הוא ישירות לבורא-עולם או למתווכים רוחניים שונים שיבקשו עבורו?
- ה. האם אפשרי שהאדם יזכיר את זכויותיו?
- ו. האם חשובים אופן התפילה ולשונה, או שהכוונה עיקר ואין משמעות ללשון?
- ז. האם יש משמעות לזמן התפילה?
- ח. כיצד מתייחס יהודי מאמין לאי-ההיענות לתפילה, אם אכן הגזירה הנוראה יצאה אל הפועל?

2. המיוחד שבפרשת ואתחנן

מספר פרשיות בתורה עוסקות בתפילה בעת צרה ומצוקה; אך אנו בחרנו לעיין בתפילת משה שבתחילת פרשת ואתחנן, הפותחת במספר פסוקים שבהם מספר משה רבינו על תפילתו להיתר כניסה לארץ-ישראל ועל סירוב ה' למלא את בקשתו. ננסה לעמוד על נקודות אלו בתפילה תוך התבוננות בפרשה זו. ההתייחסות לפרשתנו זו כמקור לנושא התפילה מפורשת בדברי חז"ל, הלומדים מפסוקים אלה, שאין התפילה בעת צרה זכות, אלא חובה גמורה. במדרש רבה (דברים ב. ו) לומדים חובה זו מהמקרא שבראש פרשתנו: "**בעת ההוא לאמר**" (דברים ג. כג):

אמר ר' עזריה: לאמור לדורות, שיהיו מתפללין בעת צרה.

וכך במדרש תנחומא (ואתחנן ד):

לימד משה את באי-עולם, שלא יאמר אדם: הואיל וחולי שלי מסוכן, ועשה דייתקי (צוואה)... לא יתפלל עוד; אלא יתפלל, שאין הקדוש-ברוך-הוא פוסל תפילת כל ברייה.

א. תפילת משה - תפילה פרטית או כללית

אולם מעבר לחובה זו שלימדונו חז"ל, תוכן הפסוקים קושר פרשה זו לבעיות שעוררנו.

במספר מקומות בתורה מתפלל משה. אף במקרים שבהם נראה המצב לכתחילה כמצב של לאחר יאוש, כמו בחטא העגל, מצליח משה ותפילתו נענית. תפילה זו שאנו מבקשים לעסוק בה מתייחדת בשתי נקודות מרכזיות: א. במבט ראשון, נראה שזו תפילת-יחיד שבה מתפלל משה על עצמו, בשונה מתפילותיו האחרות, שבהן הוא נאבק על גורל העם או על גורלם של יחידים אחרים (תפילת מרים). ב. מתוך פשט הפסוקים נראה שתפילה זו אינה נענית. נבחן הנחות בסיסיות אלה מתוך עיון בדברי חז"ל ובפרשני המקרא, ולאור דברי פרשנים והוגים ננסה לענות על השאלות המהותיות שעוררנו. כך נוכל לעמוד על ההוראה ליחיד לדרך התפילה ולכוונותיה הנכונות, כשאדם מישראל נמצא ח"ו בצרה. אם מבקשים אנו ללמוד מתפילתו של משה לתפילת היחיד בעת צרה, חשוב לבחון תחילה האם תפילת משה היא אכן תפילת יחיד, או שכהמשך לכל מפעליו ומעשיו של משה כמנהיגם של ישראל - גם תפילה זו אינה אלא פעולה למען הציבור.

1. פשטות הפסוקים ודרשות חז"ל

ואתחנן אל ה' בעת ההוא לאמר: אדני אלהים, אתה החלית להראות את עבדך את גדלך ואת ידך החזקה, אשר מי אל בשמים ובארץ אשר יעשה כמעשיך וכגבורתך. אעברה נא ואראה את הארץ הטובה אשר בעבר הירדן, ההר הטוב הזה והלבנון.

סגנון הדברים ופשטם של הכתובים מורה שתפילתו היא, לכאורה, בקשה פרטית. וכך מוצאים אנו גם במדרש (דברים רבה ב. א), שעוסק בלשון התחינה המיוחדת, "ואתחנן", שבה בחר משה להתפלל:

אמר רבי יוחנן: מכאן אתה למד שאין לבריה כלום אצל בוראו, שהרי משה רבן של כל הנביאים לא בא אלא בלשון תחנונים.

המדרש מעלה על נס את פנייתו של משה המביעה שפלות, מתוך הידיעה שאין למבקש, "הבריה" הפרטית, "כלום אצל בוראו". ממילא אין הוא מבקש משום "שמגיע לו", בגלל זכות אישית כל שהיא, אלא כמתנת-חינם.

בפיסקאות נוספות במדרש מוצאים אנו את ההתייחסות לתפילת משה כאל תפילת יחיד; אך לא כיחיד רגיל, אלא כאל שר וגדול שירד מדרגתו. המדרש (שם א. ב.) מביא משל לאהובו של מלך, שהיה ממנה את בעלי המשרות.

לאחר ימים ראו אותו שהיה מבקש מן השוער ליכנס לפלטיין, ואינו מניח לו. היו הכל תמהין ואומרים: אתמול היה ממנה דוכסין ואיפרכין ואסטרטליטין, ועכשיו הוא מבקש מן השוער ליכנס לפלטיין ואינו מניח לו? אמרו לו: שעתא עברת.

משל נוסף מובא שם (ב, ד) לירידתו של משה:

למה הדבר דומה? למטרונה שילדה בן. כל ימים שבנה קיים היתה נכנסת בפלטיין בזרוע; מת בנה - התחילה מבקשת ליכנס בתחינות. כך כל זמן שהיו ישראל קיימים במדבר היה משה נכנס לפני הקב"ה בזרוע; ... כיון שמתו ישראל במדבר - התחיל מבקש ליכנס בארץ ישראל בתחנונים.

יש להבחין בין המדרשים: בעוד שבמדרש הראשון נמשל משה לשר וגדול, שכחיד עלה לגדולה וברבות הימים ירד ממעלתו העליונה - הרי שבמשל השני משה אינו יחיד בעלמא: הוא המטרונה, שכל חשיבותו תלויה בציבור. כאשר הציבור אינו קיים יותר - אין גם ערך למנהיג, והוא הופך להיות בן-תמותה רגיל. אמנם לשתי הגישות, תפילתו של משה במצבו זה נתפסת במדרש כתפילת היחיד. וכך מצאנו במדרש הגדול (דברים עמי' נח, ד"ה ד"א אמה):

אמר משה לישראל: עד עכשו הייתי מתפלל עליכם ומבקש בעדכם רחמים; מכאן ואילך - כל אחד ואחד זכותו תעמוד לו, והרי אני מבקש על עצמי. לכך נאמר: "ואתחנן אל ה'".

2. דעות אברבנאל וספורנו

בין פרשני המקרא מצאנו מחלוקת בשאלה זו. האברבנאל (עמי' לו) מפרש שמשה -

חשב בליבו שלא היתה הגזירה... כי אם שלא יביא את הקהל שמה, רצה לומר: שלא יכנסו ישראל לארץ בהיותם תחת הנהגתו ושררתו, כי אם בהיותם עליהם שר ומושל אחר. ולכן... ראה לתת מינוי ההנהגה ליהושע, כדי שמשם והלאה יהיה יהושע... במקום משה, וישאר משה רבינו עליו-השלום כאחד העם, מבלי השאיר לו מינוי והנהגה.

האברבנאל מבין, שמחשבתו של משה היתה, שאם ירצה להכנס לארץ-ישראל כאחד העם תותר הגזירה, ועל בסיס הנחה זו התפלל את תפילתו. דרך שונה בהבנת תפילת משה מצאנו בפירוש הספורנו לפרשתנו. את הכתוב "אעברה נא" מפרש הספורנו:

להכרית כל יושבי כנען כדי שלא יגלו ישראל ממנה.

ובהמשך דבריו, על הכתוב: "ויתעבר ה' בי למענכם" אומר הוא:

מפני שהייתי מתאווה לקיים אתכם בה, שלא תגלו ממנה לעולם.

לדבריו, תפילת משה אינה תפילת יחיד, ומניעיה כלליים. גם דחיית הבקשה על ידי ה' נובעת ממניעים כלליים יותר:

והוא כבר נשא ידו להפיל זרעם בגויים¹.

אולם, כפי שאמרנו לעיל, בפשט המקראות אין אזכור מפורש למטרה הכללית, ולשון התפילה מדברת בלשון יחיד בלבד. על כן נראה יותר לומר כפירוש האברבנאל.

3. מדוע התפלל משה?

לפירוש הספורנו לעיל ברור מאוד מדוע התפלל משה: הוא הבין שבקיום בקשתו תלוי גורלו של עם-ישראל בעתיד. אולם אם נתפוס את תפילתו כתפילת יחיד, יש לברר מה היה הענין המיוחד שהיה למשה, שהיה שבע-ימים ובחיוו השיג - לפחות בתחום הרוח - יותר מכל בן אנוש אחר, להמשיך את חיוו על-אדמות. שאלה זו לא היינו שואלים על בן-תמותה אחר, שרצונו להישאר בחיים נובע מתוך רצון להמשיך ולעמול לנפשו במידת האפשר, וכפי שלימדונו חז"ל: "יפה שעה אחת בתשובה ומעשים טובים בעולם הזה מכל חיי העולם הבא" (אבות ד. י"ז); אולם על משה ניתן לשאול זאת.

האברבנאל באמת אומר (עמ' מ):

והנה ראה אדונינו משה להשתדל על הכנסתו לארץ כל-כך, לא כדי שיאריכו ימי חייו, כי יודע הוא כי כפי השכר המקווה אצלו בעולם הנשמות היה טוב מותו מחייו.

ועל טעמה של בקשת משה הוא מציין ארבע סיבות:

א. למדנו במסכת סוטה (יד ע"א, וכן בילקו"ש רמז תתס"ז):

דרש רבי שמלאי: מפני מה נתאווה משה רבינו ליכנס לארץ-ישראל? וכי לאכול מפריה הוא צריך, או לשבוע מטובה הוא צריך? אלא כך אמר משה: הרבה מצוות נצטוו ישראל ואין מתקיימין אלא בארץ-ישראל. אכנס אני לארץ, כדי שיתקיימו כולן על ידי. אמר לו הקב"ה: כלום אתה מבקש אלא לקבל שכר - מעלה אני עליך כאילו עשיתם.

משה רבינו לא ביקש להיכנס לארץ לתכלית גשמית כלשהי כמו אכילת פירותיה, אלא בכדי שיתקיימו המצוות התלויות בארץ על ידו. לכן "משה רבינו ע"ה, עם כל גודל שלמותו, נכספה גם כלתה נפשו לחצרות ה' ולא רצו, להשתלם עוד בקיום המצוות התלויות בה".

1. לדברי הספורנו מובן מאוד מיקום הפרשה כאן. פרשת דברים סוקרת את העבר ומסתיימת במלחמות לכיבוש עבר-הירדן המזרחי, וכעת עומד העם לפני השלב הבא, שהוא הכניסה לעיקרה של ארץ-ישראל. בשעה זו מבקש משה לבטל את הגזירה, ולאפשר לו את המשך הכיבוש, כשהוא רואה את התועלת הגדולה לעתיד העם מפעולתו זו. לדחיית התפילה יש משמעות מרחיקת לכת לעם ישראל, ולכן על הציווי בהמשך: "ועתה ישראל... לא תספו... ולא תגרעו" (ד, א-ב) אומר הספורנו: "מאחר שאתה רואה גזירת-האל יתברך להגלותכם אם תחטאו, הישמרו מחטאו... כי התוספת והגרעון... יביאו אתכם לתכלית הקלקול". להלן נזכיר את דבריו, כשנעמוד על תגובת משה.

ב. כל אדם מעוניין להשלים מפעליו ולהביאם לידי תכלית. גם משה רבינו ביקש להיות "המסיים והמשלים אותו היעוד הטוב והמוציאו לפועל". אמנם, כאמור לעיל בהסבר האברבנאל, לא ביקש משה להשלים יעוד זה אלא כאחד האדם ולא כמנהיג.

ג. משה ביקש לאמת את דבריו במחלוקתו עם המרגלים, ולהראות לעם ישראל: "ראו שהאמת איתי, שהיא ארץ טובה, ולא רעה כדברי המרגלים".

ד. משה רצה לאתר את מקום המקדש, וכשם שהמשכן נעשה במצוותו - כך היה חפץ שיבנה בית-המקדש לה' במצוותו. "כי אין ספק שאילו היה משה רבינו ע"ה הולך שם - היה מיד נודע מקום בית-המקדש, והוא היה מגלה לבני-ישראל מעלת ירושלים ומקום המקדש". סיבה אחרונה זו לומד האברבנאל מדברי משה: "ואראה את הארץ הטובה... ההר הטוב הזה והלבנן".

אולם כשנבחר את סיבות התפילה השונות להסבר זה, נמצא שאף שקיים כאן פן אישי מסוים, בכל זאת העניין המרכזי בבקשה הוא טובת הכלל. אם ניקח את הסיבה השלישית שמעלה האברבנאל, להראות צדקתו כנגד המרגלים - האם ניתן להבין שנצחונו עליהם נתפס אצל ענק כמשה כנצחון אישי גרידא? הסתייגות דומה קיימת ודאי גם בנמוק הרביעי. שם הרי המטרה המוצהרת היא לגלות לבני-ישראל את "מעלת ירושלים ומקום המקדש".

נראה שהאברבנאל תופס, שהמטרה של משה היא להיות האמצעי להשגת מטרות חשובות אלו לכלל, ואגב זכות הצבור יזכה גם הוא. נראה שזו אמנם ההבנה הפשוטה במדרש שהביא האברבנאל לעיל, בסיבה הראשונה, בשם ר' שמלאי: משה רוצה שהמצוות יתקיימו על ידו, ותשובת הקב"ה היא: "כלום אתה מבקש אלא לקבל שכר - מעלה אני עליך כאילו עשיתן".

4. דעת ה"כלי יקר" - תפילת משה לפרט ולכלל

מעניינת מאוד בעניין זה דעתו של ה"כלי יקר". הוא רוצה לומר, שתפילת משה כוללת בתוכה הן את תפילת הכלל והן את תפילת הפרט.

ה"כלי יקר" עומד תחילה על פסוקי הבטחת הארץ לאברהם, ומתוך השוואת הפסוקים שם הוא לומד שמדובר בשני קניינים שונים: הקניין האחד הוא קניין רוחני, וההשגות הרוחניות בארץ-ישראל - מקורן וריכוזן בבית-אל, שהוא המקדש; אליהן ניתן להגיע בראייה שאין בה מעשה. הקניין השני הוא גשמי, ואותו יש להשיג במעשה דווקא; עליו נאמר "קום התהלך בארץ" (בראשית יג, יז).

כנגד שני קניינים אלה מתפלל משה. הוא מבקש "אעברה נא", וכוונתו לעבור בפועל כדי להקנות לעם-ישראל את ארץ-ישראל בתנקה גמורה, בידעו שאם יעבור בגופו - "הארץ תהיה להם לחלוטין". במובן זה, תפילתו היא תפילת הכלל. מלבד זאת מבקש משה על עצמו, והבקשה היא בקשה רוחנית: לראות את "ההר הטוב הזה והלבנן", מפני שקדושת המקדש קיימת מאז ומעולם, שכן "בית-המקדש של מטה מכוון כנגד בית-המקדש של מעלה".

בדומה לדעת ה"כלי יקר", גם "אור החיים" הקדוש מפרש את הפרשה כתפילת יחיד שיש בה התייחסות ומבוא לתפילת הכלל. כמנהיג הדור, המוכן

למסור נפשו עבור דורו ולומר "ואם אין מחני נא מספרך אשר כתבת" (שמות לב, לב) - אין אפשרות להבין שמשה לא מתייחס כלל לציבור כולו. "אור החיים" מסביר ש -

הגם שכתחילתו לא מצאנו שלא הזכיר בתחילתו אלא על עצמו... אף על פי כן כוונתו היתה בחכמה, שמתפלל על עצמו להחיר שבועה שעליו, ואחר-כך יאמר לפניו לבטל גם על ישראל, ויהיה הדבר קל להשיג, מדין נדר שהותר מקצתו הותר כולו.

כלומר: בפירוש לא מצאנו את משה מתפלל אלא על עצמו, אך בדבריו היתה תפילה בכח גם על דורו.

לפי הסברים אלה ניתן ליישב את הסגנון של פשוטי המקראות, שמורה יותר על תפילת יחיד, עם הבנתנו הכללית, שלפיה קשה מאד לראות את משה פועל למען עצמו בלבד.

ב. תפילת היחיד - משקלה וערכה

עמדנו על הגדרת תפילת משה כתפילה לצורך הציבור או כתפילת היחיד, כדי להיווכח האם ניתן אכן ללמוד מתפילה זו לתפילת היחיד בעת צרה. אם אמנם נראה את תפילת משה כתפילת יחיד, הרי שניתן להתייחס, על יסוד פרשתנו, לבעיות המהותיות והיסודיות בעניין ערכה של תפילה המיועדת כל-כולה לצורך היחיד.

מצאנו בדברי חז"ל שתפילת הציבור חשובה לאין ערוך מתפילת היחיד, ועל יסוד זה מבוססת ההקפדה על תפילה בציבור. גם ביחס לתפילה הקבועה, שמתפלל האדם בכל יום אומרת הגמרא בברכות (סז ע"ב):

אמר ר' יוחנן בשם רשב"י: מאי דכתיב "ואני תפילתי לך ה' עת רצון" (תהילים סט, טז)? - אימתי היא עת רצון, בשעה שהציבור מתפלל.

פירוש הדברים, שעד כדי כך גדולה מעלת התפילה בציבור מתפילת היחיד, שצירוף כלשהו לתפילתם מעלה את התפילה לרמה אחרת.

ניתן לומר, שהבדל יסודי זה נובע, בין היתר, מהבנת מהותה ויעודה של התפילה. היכולת לפנות ישירות לריבון העולמים נועדה להעלאת האדם ולהתקרבותו הרוחנית לקונו. כבר הזכרנו לעיל שחז"ל פירשו את הכתוב: "ולעבדו בכל לבבכם" - "איזו היא עבודה שלב, זו תפילה". ובדומה לעבודת הקרבנות, שעיקר ייעודה הוא רוחני - כך התפילות שתקנו כנגדן. כל עוד הבקשה היא לקידום ענייני הכלל, קיים כאן הביטוי לשאיפה לתיקון עולם במלכות שדי. תפילה לצרכים אישיים נראית על פניה כסטייה מהיעוד המקורי.

1. הסבר היישפת אמת

ה"שפת אמת" נדרש לשאלה זו: מהי ערכה של תפילת היחיד, ביחס למטרתה העיקרית של התפילה? וכך הוא אומר (ואתחנן תרגו, ד"ה במדרש):

אף כי פשוט נראה שיש לאדם להתפלל בשעה שנצרך לבקשה, אבל כאמת עיקר מעלת התפילה היא שיכוון לתפילה עצמה, לא לעשיית בקשתו. כי אף כשהאדם מבקש על איזה דבר, מכל מקום בעומדו להתפלל יש לו לשכוח צרכיו ולהתפלל בשבחו של מקום. ויוכל להיות נענה בתפילתו על ידי שבקשתו גרם לו לבוא לתפילה.

ה"שפת אמת" יוצא מנקודת-הנחה, שעיקר התפילה היא שבחו של מקום. מהותה של התפילה, סובר הוא, אינה אלא השתוקקותו והתקרבותו של האדם לבוראו, מתוך הרצון שכבודו של הקדוש-ברוך-הוא יתגלה בעולם. וכך הוא אומר שם (תרג"ה ד"ה במדרש): **"זדהנה עיקר התפילה היא על התגלות כבודו יתברך, שיחזיר כבוד מלכותו בעולם כמו שיהיה לעתיד"**. ממילא בקשות למילוי צרכיו של האדם הפרטי אינן בגדר תפילה.

מאיך מצאנו במדרש (רבה ריש ואתחנן), שתפילת-יחיד נחשבת לתפילה. דבר זה נלמד מכך שבין לשונות-התפילה הוזכרו ה"ביצור" וה"קריאה", שנלמדים מהפסוק: **"בצר לי אקרא ה'" (תהילים יח. ז), שעוסק בצרת היחיד. לכן מרחיק ה"שפת אמת" לכת וסובר, שערך תפילת היחיד היא רק בשמשה כאמצעי להגיע ממנו לסידור שבחו של מקום, "ועל-ידי זה נענה"**.

מתוך כך רומז השפ"א למדרש נוסף הקשור לפרשתנו:

דרש רבי שמלאי: לעולם יסדר אדם שבחו של מקום ואחר כך יתפלל. מנא לן? - ממשא, דכתיב: "ואתחנן אל ה'", וכתיב: "ה' אלהים אתה החלות"; וכתיב בתריה: "אעברה נא ואראה את הארץ הטובה" (ברכות לב ע"א, ע"ז ז ע"ב).

מסביר השפ"א:

והעניין לסדר שבחו של מקום תחילה נראה, כי לכאורה מה עניין תפילה, מאחר שעל-פי משפט ה' בא לאדם כל הסיבות? רק בהתבונן האדם גדול שבחו של מקום וגבורותיו, והוא כל יכול - אף שהמשפט נותן להעניש האדם - מכל מקום יכול להשתנות המשפט לטוב ברצון עליון. והוא דבר שאינו מושג לנו, רק כי הוא כל יכול".

על סמך גמרא זו עונה השפ"א על השאלה: כיצד מעז האדם להתפלל במטרה לשנות את מה שנגזר במשפט? תשובתו: אם "יסדר האדם שבחו של מקום" תחילה - לא מבחינת הסדר בלבד אלא אף מבחינת החשיבות - ויתבונן בגדולת ה' והיותו כל יכול, מתוך כך תוכל גם המציאות הבלתי-הפיכה כביכול, להשתנות.

ה"שפת אמת", אם כן, סובר, שערכה של תפילת היחיד וזכותה אינן אלא בכך, שבעקבות אותו הצורך הגיע האדם לעצם התפילה, שמהותה היא שבחו של מקום. ככל שיבין האדם יותר את כל-יכולתו של הבורא, כך תתמלא בקשתו, שגם קיומה אינו בגדר היכולת הטבעית.

3. הסבר הרב קוק

הרב קוק זצ"ל דן בשאלה העקרונית השניה שהעלה השפ"א לעיל: אם אמנם מטרת התפילה היא להביא לביטול הגזירה, הרי שפירוש הדבר, שהאדם יכול לשנות, כביכול, את רצונו של הקדוש-ברוך-הוא, ודבר זה משולל הבנה. בהקדמה לעולת ראייה (הדרכת התפילה, עמ' יז) הוא מתייחס לגמרא בברכות (גב ע"א), שרמז אליה השפ"א לעיל, הלומדת מפרשתנו את דין הקדמת שבחו של מקום לתפילה. הרב מבאר הלכה זו:

צריך שהתפילה תהיה נקיה מכל רעיון של שינוי-רצון והתפעלות בחוק השי"ת... צריך שיביין כל מתפלל, שהתפילה היא חוק נפלא שחוק הקב"ה בעולמו להשלמת יצוריו בכל דרכי השלימות, וביחוד לתכלית השלמתם המוסרית הנצמחת ממנה, ואינה בגדר עניין מוטבע בחוקו יתכרך, חלילה.

אין כח לאדם לשנות ולבטל את רצון הקב"ה; אלא שהמציאות תלויה במעלתו של האדם, וככל שהאדם מתרומם על-ידי התפילה - כך נקבע בחוק האלוהי, שהמציאות הטבעית תשתנה בהתאם. כדי להדגיש ולהבהיר ענין חשוב זה, "ראוי שקודם כל תפילה יוקדם סיפור השבת, להורות שראוי לשבח על קביעות חוק התפילה, שלא כפי המושג בדרך השאלה בשם 'טבע' באלוהותו יתברך". וכאן מביא הרב ראייה ממשה,

שהוא עליו השלום, בהשגתו הגדולה, ודאי בטוח שלא יבוא לחשוב צד שינוי-רצון והתפעלות בחוק השי"ת על-ידי התפילה; מכל מקום הרבה להקדים שבחו, לגלות מן הכח אל הפועל אמיתת הדעה הראויה להיות רשומה בלב על-ידי התפילה, וקל-וחומר כל האדם כוזב.

כלומר: משה רבינו, שוודאי אינו חשוד בטעות מעין זו, הקדים לתפילתו את השבת, על מנת להראות שעיקר עניינה של התפילה הוא ההתעלות, ההתרוממות וההתקרבות לאלוהים. וכך אומר שם הרב: "אין התפילה חפצה לשנות שום דבר באלוהות... אלא להתעלות עם כל השינויים החלים בנפש... אל הרוממות האלוהית". ומוסיף הרב:

היא (הנפש) מדברת אל ה' כאל מלך מושל העלול להשתנות, כאל אב המוכן לשינויים, כאל צדיק ונדיב המוסיף צדקה ונדיבות על-ידי התעוררות מרוח אחר. מפני שכשהיא חפצה להתעלות אל האלוהות, הרי היא כבר מתעלה ברצונה, ורצונה הוא כל עצמות הווייתה.

בכך מתייחס הרב הן אל הבעיה שהועלתה לעיל, ביחס לשינוי הרצון האלוהי, והן לבעיה נוספת, והיא: לשון התפילה. לשון זו מביעה בדרך כלל בקשה על יסוד חסד ורחמים של הבורא, בעוד שלהסברו - השינוי צריך לחול באדם, וכתוצאה מכך תתבטל הגזירה!

נראה שתשובתו היא: לשון התפילה מביעה את היחס אל הבורא. יחס זה מבטא את הרצון, שהוא השורש למעשיו של האדם, והתעלות הרצון היא המביאה לקבלת התפילה.

וביחס לעניינה הכללי של התפילה, שבה עסק השפ"א, אומר שם הרב (עמ' יג) :
 התפילה היא האידיאל של כל העולמים. כל ההווה כולה - למקור חייה היא
 עורגת... הכל הומה, שואף, עורג ושוקק לחמדת שלימות מקורו העליון.

ג. האם יכול האדם לסמוך על זכויותו בתפילתו?

1. שיטת הספרי רש"י - והקושיות עליה

כאשר דנו לעיל בשאלה האם תפילת משה היא תפילת יחיד או רבים, הזכרנו את הנאמר במדרש רבה (ריש ואתחנן): **"אמר ר' יוחנן: מכאן אתה למד שאין לבריה כלום אצל בוראו, שהרי משה רבם של כל הנביאים לא בא אלא בלשון תחנונים"**.

רבי יוחנן במדרש מדייק מלשון "ואתחנן", וסובר שהתפילה במהותה היא בקשה של מתנת חנם, ואינה דרישה או תביעה המסתמכת על זכות כלשהי. לכן גם אדם עתיר-זכויות וגדול כמשה, אינו יכול אלא להתחנן.
 אולם נראה שהספרי בראש פרשתנו (פסוקה כו) סובר אחרת. שם נאמר:

שני פרנסים טובים עמדו להם לישראל: משה ודוד מלך ישראל. והיו יכולים לתלות את העולם במעשיהם הטובים, ולא בקשו מן המקום שיתן להם אלא חנם. והלא דברים קל וחומר: ומה אלו, שיכולים לתלות את העולם במעשיהם הטובים, לא בקשו מלפני הקב"ה שיתן להם אלא חנם - מי שאינו אחד מאלף אלפי-אלפים ורבי-רבבות מתלמידי-תלמידיהם, על אחת כמה וכמה שלא יבקש מלפני הקב"ה שיתן לו אלא חנם.

בעקבות הספרי אומר רש"י בראש הפרשה:

אף על פי שיש להם לצדיקים לתלות במעשיהם הטובים, אין מבקשים מאת המקום אלא מתנת חנם.

ממדרש זה נראה, שמצד הדין יכול האדם להסתמך על זכויותיו ועל מעשיו הטובים, אלא שהמנהיגים הגדולים, משה ודוד, בחרו שלא להשתמש בזכות זו. המהר"ל, ב"גור אריה" על דברי רש"י אלה, מפרש, שבהזכרת הזכויות יש מידה של גאווה. אף שמצאנו גם אצל משה, שבתפילתו אל הקב"ה נאמרה לשון תפילה (ולא תחינה), כגון: תפילתו על עם-ישראל לאחר חטא-העגל שמופיעה בפרשת עקב (ס. כו) ובתפילתו על אהרון (שם כ) - שם מתפלל משה על אחרים, ומן הראוי להזכיר את זכויותיהם.

אלא שמקשה המהר"ל מתפילת חנה, שנאמרה בה לשון תפילה, והיא הרי תפילת היחיד על עצמו. תשובתו היא, שאין הכוונה כאן לומר שאסור לחלוטין לאדם לפנות בדרך תפילה, על משמעויותיה; אלא שתפילת משה מלמדתנו, שראוי שהתפילה תתבסס על תחנונים.

אולם עדיין נותר קושי מתפילת חזקיהו המלך (מל"ב כ. ג), המזכיר את זכויותיו: **"זָכַר-נָא אֶת אֲשֶׁר הִתְהַלַּכְתִּי לִפְנֵיךָ בְּאֵמַת וּבִלְבָב שֵׁלִם"**. תשובת

המהר"ל היא, שאכן היתה ביקורת על חזקיהו בעניין זה, והקב"ה אכן תלה לו בזכות אחרים.

הקושי הגדול בדברי הספרי ובדעת רש"י הוא: כיצד ניתן להבין שיכול האדם להשתמש במעשיו הטובים בעבר כטיעון, וכי הובטח לו אי-פעם שכר עליהם? שאלה זו מעלה בחריפות ה"כלי יקר" בריש פרשתנו.

שאלה קשה אולי עוד יותר היא: אם אמנם היו זכויותיו של האדם אמורות להגן עליו, הרי שלא היה נענש כלל; ואם נגזרה עליו גזירה - סמוכים אנו ובטוחים שהדבר נובע מן הדין!

2. פרשנויות לשיטת רש"י

בתשובתו רוצה ה"כלי יקר" לתת משמעות אחרת לדברי רש"י. לדעתו אין הכוונה לזכויות בעבר, אלא הבקשה מתבססת על רצון וכוונה ביחס לעתיד. כדי לבסס את הדברים הוא מביא את הגמרא בסוטה (יד ע"ב), שהובאה כבר לעיל:

דרש רבי שמלאי: מפני מה נתאוה משה רבינו ליכנס לארץ-ישראל? וכי לאכול מפריה הוא צריך, או לשבוע מטובה הוא צריך? אלא כך אמר משה: הרבה מצוות נצטוו ישראל ואין מתקיימין אלא בארץ-ישראל. אכנס אני לארץ, כדי שיתקיימו כולן על ידי.

כלומר: משה רבינו רוצה להיכנס לארץ-ישראל בכדי לקיים בה את המצוות התלויות בה, ואלו הזכויות שבהן הוא תולה. גם השם משמואל (דברים ע"ג ד') מפרש כך את דברי רש"י, וכך הוא מביא גם בשם סבו, הרבי מקוצק. אולם פשט דברי רש"י אינו מורה כדבריהם. הסברם קשה עוד יותר בלשון המדרש, שאמר: "והלא דברים קל וחומר: ומה אלו, שיכולים לתלות את העולם במעשיהם הטובים, לא בקשו מלפני הקב"ה... אלא חנם - מי שאינו אחד... מתלמידי-תלמידיהם, על אחת כמה וכמה". אם הזכויות המדוברות הן אלו שהיו בעבר - הקל-וחומר ברור מאוד; אך אם הזכויות הן אלו שתהיינה בעתיד, הרי שאף אצל משה רבינו העתיד אינו ברור לחלוטין.

נראה שיש אפשרות לפרש את הדברים כפשטן, שאכן קיימת זכות מסויימת שמעשיו של האדם מקנים לו. ואף שבפרקי אבות (א. ג.) אמר אנטיגנוס איש סוכו: "אל תהיו כעבדים המשמשים את הרב על מנת לקבל פרס" - דנו כבר הפרשנים, שבתורה אכן מצאנו הבטחה לשכר ממשי על קיום המצוות, כפי שאנו אומרים בפרשת "והיה אם שמוע" ובפרשיות נוספות. אם יש מצבים שבהם מותר לעבוד לכתחילה על מנת לקבל פרס, בוודאי שהעובד מאהבה יוכל לבקש, בדיעבד, בזכות מעשיו.

אפשר להוסיף נופך נוסף על פי מדרש תנחומא (ואתחנן ב):

אמר משה לפני הקב"ה: ריבון העולמים, הכל שווין לפניך, "תם ורשע הוא מכלה" (איוב ט, כב)! מרגלים הכעיסו לפניך בדיבת הארץ, ואני ששימשתי את בניך במדבר ארבעים שנה - מקרה אחד לי ולהם!

לפי מדרש זה, משה אינו מבקש מתנת חנם, אלא טוען טענות כנגד הקב"ה. טענותיו מבוססות, כביכול, על אי-צדק בחוסר ההבדל שבין דין הרשע לדין

הצדיק: משה קיבל עונש שווה לעונשם של דור המדבר, ששמעו לעצת המרגלים, וכמותם הוא לא זוכה להיכנס לארץ; מכאן מסקנתו - כמאמר איוב - "תם ורשע הוא מכלה" (איוב ט, כב).

לפי הסבר זה, ההסתמכות על זכויות, שאותה הזכיר רש"י, אינה באה כדי לחפות על החטא ולהינצל מהעונש הראוי, אלא כדי למחות על הדמיון שבין עונש הצדיק לרשע.

3. שיטת היישפת אמת

הסבר נוסף מצאנו ב"ישפת אמת" (תול"ט, ד"ה ברש"י), המתייחס בדרכו המיוחדת לשאלה זו. השפ"א שואל שתי שאלות: האחת - אם אמנם יכול היה משה לזכות שתפילתו תיענה בדין, כיצד קרה שבסופו של דבר לא נשמעה תפילתו? והשניה - היתכן לתבוע בדין מהבורא? והרי "אין לבריה כלום אצל בוראו"!

תשובתו היא שיש שתי רמות של מתנה: מתנה אחת היא זאת הניתנת עבור זכויות המקבל, אף שאין על הנותן חובה גמורה לבצע אותה. ודוגמא לכך - בגמרא: "אי לאו דעביד ליה ניתא נפשיה" וכו'. סוג אחר של מתנה הוא מתנת-חינם, שנותן הקב"ה לאדם שלא כתוצאה ממעשיו. נתינה זו באה כאשר יש התבטלות מוחלטת של האדם, "ולית ליה מגרמיה כלום". משה שואף לדרגה זו, שהיא מבטאת את בחינת ארץ-ישראל, התלויה כל-כולה ברצונו של הקב"ה. רק יהושע, שאין לו אור עצמי - "פני יהושע כפני לבנה" - הוא זה שיכול להשיג מדרגה זו; אך למשה, שמעלתו העצמית עליונה, אין הקב"ה מאפשר לרדת ממדרגתו זו ולהתבטל לגמרי. וזהו "רב לך" שנאמר למשה רבינו.

לדבריו, אין אפשרות לדרישת מחילה מכח מעשיו של האדם, ולא לכך התכוון המדרש. אדרבה, רצונו של משה הוא להגיע לרמה אחרת של התייחסות, שהיא מכח מתנת-חינם, הנובעת מהתבטלותו הגמורה של האדם.

ד. כיצד מתפלל

מתוך אותה גישה של רבי יוחנן במדרש, שאין לאדם כלום אצל בוראו, מפרשים האלשיך הקדוש בפירושו "תורת משה" והאו"ח הקדוש, כיצד מלמדת אותנו תפילת משה את דרכי התפילה.

אור החיים מפרש את הפסוק הפותח את תפילת משה כהדרכה למתפלל. בפסוק נאמר: "ואתחנן אל ה' בעת ההוא לאמר". לדעתו, יש כאן ארבעה תנאים שצריך האדם לעמוד בהם, אם חפץ הוא שתפילתו תתקבל.

התנאי הראשון נלמד מפתיחת הפסוק: "ואתחנן" - שיתפלל כעני הדופק על הפתח, כמו שנאמר (משלי י"ז, כג): "תחנונים ידבר רש". תנאי זה נובע, כמובן, מהנחת היסוד דלעיל, שאין לאדם כלום אצל בוראו.

תנאי שני נלמד מהמשך הפסוק "אל ה'" - שיבקש ממקור הרחמים. כאן רומז "אור החיים", שהאדם צריך לפנות ישירות אל ה'. התפילה המשובחת אינה תפילה דרך מתווכים שונים, המבקשים עבור האדם, ואפילו אם המדובר בכוחות עליונים כמלאכי-מעלה, אלא בקשה ישירה של האדם אל אלוהיו.

מהמשך הפסוק "בעת ההוא" - לומדים אנו שיש למצוא את הזמן המתאים לתפילה. יסוד זה נסמך על הפסוק: **"ואני תפילתי לך ה' עת רצון"** (תהילים 108, יד), כלומר שאין העיתים שווים, ויש לחפש את שעת-הכושר שבה התפילה מתקבלת ביותר. כך מוצאים אנו אף בהמשך הפסוקים, שמשה רבינו מתפלל דווקא **"אחרי הפתו את סיתן"** (דברים א, ז).

מסיום הפסוק **"לאמר"** - לומד **"אור החיים"** את התנאי הרביעי, והוא שהתפילה צריכה להיות מפורשת וברורה, ולא תהיה סובלת פירוש בלתי-הוגן. **כסייעתא לתנאי זה הוא מביא את המדרש (אסתר רבה פ"ז, כד):**

משל לאדם שהיה מהלך בדרך. מן דוחקא דאורחא אסתבע קרסוליה. אמר: **"הלוואי הוה לי חד חמר"**. עבר עלווי חד רומי, דילדיית חמרתיה חד עולאי. אמר ליה: **"סב, ארכב הדין עולאי"**. אמר: **"הא צלותי אישתמע, ברם אנא לא שאלית כהוגן: אם למרכב אם למרכיבה."**

[פירוש: משל לאדם שהיה מהלך לדרך. מדוחק-הדרך נקעה קרסולו. התפלל: **"הלוואי שהיה לי חמור אחד"**. עבר לפניו רומי אחד, שאתונו המליטה עיר. הורה לו (הרומי): **"קח, שא את חמורי"**. אמר (האיש): **"תפילתי נשמעה, אך אני לא שאלתי כהוגן: לא פירשתי שרצוני בחמור לרכיבה, ולא בחמור לנשיאה."**

גם האלשיך לומד מפרשתנו הדרכה למתפלל, הנוגעת להרגשותיו של האדם בעומדו לפני ה' וללשון התפילה. לדעתו חייב אדם להתייחס בתפילתו לדברים מסויימים: **א. שפלותו וקוֹטֶן-ערכו ביחס לגדולת הבורא. ב. "כיצד יכול חוטא ופושע לבוא בבקשה לפני קונו?" ג. על יסוד שתי ההרגשות האלה, חייב האדם לטרוח ולמצוא את נוסח התפילה המתאים, בבואו לרצות את קונו. את העניין הראשון למדנו מהלשון **"ואתחנן"**, שפירושו מתנת-חינם, והדבר מבוסס על היחס בין האדם לגדולת הבורא. העניין השני נלמד מלשון **"אל ה'":** שם-ה' כאן הוא במידת הרחמים, שבה משתמש המתפלל המבקש סליחה על פשעיו ועוונותיו. היסוד השלישי מתייחס לקושי בבחירת נוסח התפילה, ודבר זה נלמד מ**"לאמר"**.**

בהסבר העניין השלישי מזכיר האלשיך את תפילת הש"ץ בימים הנוראים: **"אוחילה לאל אחלה פניו, אשאלה ממנו מענה לשון"**. וכן: **"היה עם פיפיות שלוחי עמך בית-ישראל"**. בתפילות אלו מבקש הש"ץ סייעתא דשמיא, למצוא את לשון התפילה הנכונה. השורש לכל אלו הוא הפסוק המקדים את תפילת העמידה: **"ה' שפתי תפתח ופי יגיד תהלתך"** (תהילים נא, יז).

הנקודה השלישית שעומד עליה האלשיך, המדגישה את הנוסח המתאים, קרובה לתנאי הרביעי לתפילה שהעלה האו"ח לעיל, ביחס לנוסח המפורש. יש ללמוד מכאן יסוד חשוב ומחודש בעניין התפילה. ניתן היה לומר, שעיקר התפילה בכוונה, ובמידה שכוונתו של האדם נכונה - אין חשיבות למוצא שפתו בפועל. מדבריהם למדנו, שאף אם משקלה של הכוונה גדול במעשה התפילה מבמצוות אחרות², אך יחד עם זאת בלא מעשה נכון ושלם יקטן ערכה של התפילה, אף כשמדובר בתפילת היחיד.

2. בעניין זה דנו גדולים באריכות.

ה. התשובה לתפילת משה

עד עתה עסקנו בהגדרת תפילת משה עצמה, בבעיות שהיא מעוררת כתפילת יחיד, ובמה ניתן ללמוד ממנה בקשר לתוכן תפילת היחיד ולצורתה למעשה. הנושא הבא שמבקשים אנו לברר הוא, הבנת תשובת ה' למשה רבינו. גם אם נניח, כפי שלמדנו לעיל מהמדרש, שְׁאֵל לו לאדם להתבסס על זכותיו בבואו לפני קונו, כי אין לאדם כלום אצל בוראו, ברור הוא ששופט כל הארץ העושה משפט שוקל את מעשיו ואת כנות כוונתו של המתפלל. קשה לנו לתאר גדול ממשה בצדדים אלו, ולכן הציפיה היא שבקשתו תתקבל.

1. אי-ההיענות לתפילה

ויתעבר ה' בי למענכם ולא שמע אלי. ויאמר ה' אלי: רב לך, אל תוסף דבר אלי עוד בדבר הזה. עלה ראש הפסגה, ושא עיניך ימה וצפנה ותימנה ומזרחה וראה בעיניך, כי לא תעבר את הירדן הזה. וצו את יהושע וחזקה ואמצהו, כי הוא יעבר לפני העם הזה, והוא ינחיל אותם את הארץ אשר תראה.

פשטות לשון הכתוב מורה שתפילתו של משה לא נתקבלה; ולא רק שלא נתמלאה בקשתו, אלא שגם גרמה לרוגז. כך מצאנו בספרי, במדרש-רבה ובתנחומא על המקרא "ויתעבר ביי" - שהקב"ה נתמלא עליו עברה.

נציין כאן את מדרש תנחומא, המאריך מאוד בהצגת הדו-שיח שבין משה לקב"ה, ונראה שאין דומה לו בחריפות הטענות ובסגנון. מדרש זה מתייחס לכל תפילת משה כאל ויכוח נוקב בין משה לקב"ה, למרות שמפשוט הכתובים לא עולה בבירור חריפותו של הדיון ביניהם. נראה שלא לחינם מבסס המדרש את דבריו - הן בראש הפרשה (אות א) והן בהמשך בתשובת ה' (אות ה) - על פסוקים מספר איוב, המסמל יותר מכל את דמות הצדיק שרע לו, ומתוך מצוקתו הוא טוען טענות כנגד בוראו³. מנקודת השקפה זו מפרש מדרש תנחומא בראש הפרשה את תפילתו של משה כטענה על אי-צדק:

הכל שווים לפניך, גזירה אחת לצדיקים ולרשעים!

כאן מובא המשל (אות ב) -

למלך שביקש לישא אשה. שלח שלוחין לראותה, אם נאה היא ואם לאו. הלכו וראו אותה, באו ואמרו לו: "ראינו אותה, ואין עזובה וכעורה ממנה". שמע שושבינה ואמר: "מרי, אין נאה הימנה בעולם!".

בא לישא אותה. אמר אבי-הנערה לשלוחי המלך: "נשבע אני שאין אחד מכם נכנס, כיוון שבזיתם אותה לפני המלך". בא השושבין ליכנס, ואמר ליה: "אף אתה לא תיכנס". אמר ליה השושבין: "אני לא ראיתיה, ואמרת לי למלך שאין נאה הימנה, ואותם אמרו אין כעורה הימנה; ועכשיו אראה אם כדבכי אם כדבריהם".

השושבין, שלא נענה, מגיע למסקנת-איוב (ט, כב): "אחת היא, על כן אמרתי: **תם ורשע הוא מכלה**".

3. יש להזכיר בהקשר זה את הדעה בתחילת מסכת ב"ב, שמשנה כתב את ספר איוב.

נקודה נוספת המייחדת את המדרש הזה היא, שלפיו תביעתו של משה באה כתגובה על דברי ה' בפרשת וילך: "הן קרבו ימיך למוות" (זא, יז). כנגד דברים אלו טוען משה את טענתו, ונראה שלפי המדרש טענתו אינה מצטמצמת רק למניעת הכניסה לארץ-ישראל, אלא היא נוגעת גם לעצם ההכרח להסתלק מן העולם. במסגרת זו מבקש משה, לפי אותו מדרש, סיוע מכל גורם אפשרי, ובלבד שלא ימסר בידי מלאך המוות. בהמשך, כאשר מבין משה, שאינו יכול להשאיר במעמדו כמנהיג, מתרצה הקב"ה להשאירו בחיים כתלמיד ליהושע. במצב זה מגיע משה למסקנה שעדיף למוות, ולא לחיות בהרגשת קנאה ליורשו, ובסופו של דבר הוא מת בנשיקה.

לפי המדרש תפילת משה - תחילתה במאבק עיקש כנגד עצם הסתלקותו, המשכה באי-ויתורו של הקב"ה, וסיומה בהשלמתו של משה עם הגזירה.

2. היענות חלקית

אמנם הן בדברי חז"ל והן בפרשנים מצאנו גם מי שפירש את תשובת ה' כפייסנית יותר, ואף כמביעה מחילה מסויימת על העונש. בספרי ואתחנן (פסוקה כט), על הכתוב "ויתעבר ה' בי למענכם", מובא בצד ההסבר של רבי אליעזר: "נתמלא עליו חימה", שפירושו רוגז על משה, גם הסברו של רבי יהושע: "כאישה שאינה יכולה לשוח מפני עוברה". ואף שבהמשך הדברים אומר המדרש על המקרא "ולא שמע אלי - לא קיבל תפילתי", מכל מקום, לפי רבי יהושע, התייחסותו של הקב"ה מתחשבת יותר. הנצי"ב מבאר שם את דברי רבי יהושע:

כך הצטער הקב"ה, כביכול, שלא יכול למלא שאלתו של משה, אלא שכך עלה על רצונו יתברך שמו להתאפק על צערו זה. וכן המשל באישה עוברה, שהיא ברצונה גרמה לעצמה צער זה.

כלומר: כשם שהאישה המעוברת אינה מתאוננת על קשיי ההריון, כך הקב"ה, כביכול, סובל ומשלים עם טענותיו של משה.

דומה ש"אור החיים" (ד"ה ויתעבר ה') מפרש את תשובת ה' למשה בכיוון זה, של הימנעות ממלוי הבקשה אך לא סירוב מוחלט. הוא ממשיך את שיטתו דלעיל, שלפיה התבאר שבקשתו של משה כוללת גם בקשה על העם, אולם התייחסותו של הקב"ה לשתי התפילות שונה. הנימה שבה נדחתה בקשתו של משה על עצמו אינה דומה לנימה שעולה מדחיית התפילה על העם, ומכאן מגיע ה"אור החיים" למסקנה, שהבקשה על העם לא נתקבלה לחלוטין משום "שהקציפו את ה' ונתחייבו כליה", וכתשובה לבקשה זו נאמר "ויתעבר"; אולם ביחס לתפילת משה על עצמו, שהיתה "שאלת חכם בטענה הנשמעת", נאמר "ולא שמע", שהיא לשון רכה יותר. בהמשך עולות בדבריו סיבות נוספות לאי-קבלת התפילה: הסיבה האחת - משה חייב למוות במדבר כדי שיעמדו עימו מתי-המדבר לעולם הבא. כלומר: גורל משה, המנהיג והרועה הנאמן, תלוי בגורל בני-דורו גם ביחס לעתיד. הסיבה השניה - כפי שהוא מביא בהמשך דבריו (ד"ה ויאמר) - שאם רצונו

להגיע לארץ הוא בכדי לקיים את מצוותיה - "השיבו שאינו צריך לזה, כי יש לו רב טוב אשר יתן לו ה'".

טענה זו שמעלה "אור החיים" בדבר רצונו של משה להיכנס לארץ כדי לקיים את מצוותיה, מזכיר לנו את דברי הגמרא (סוטה י"ד ע"א) בשם ר' שמלאי שהובאו לעיל: "מפני מה נתאווה משה ליכנס לארץ ישראל? וכי לאכול מפריה הוא צריך?! וכו'". ה' עונה שם: "כלום אתה מבקש אלא לקבל שכר - מעלה אני עליך כאילו עשיתם", וזהו פירוש פייסני לתשובת ה'. יתירה מזאת: בתשובת ה' אין כלל סירוב לבקשת משה, אלא השמטת הבסיס לטענה: למשה אין צורך להיכנס לארץ.

3. התקבלות התפילה

נימה שונה בתכלית וחיובית הרבה יותר מצאנו בספרי דלעיל, בהמשך דברי ר' אליעזר ור' יהושע:

מיכן היה ר' אליעזר בן-יעקב אומר: יפה תפילה אחת יתר ממאה מעשים טובים, שבכל מעשיו של משה לא נאמר לו "עלה", וכדבר זה נאמר לו "עלה".

לדברי רבי אליעזר בן-יעקב, הזכות לעלות להר העברים ולראות את הארץ לא ניתנה למשה אלא בעקבות תפילתו.

ואם נשאל: כיצד ניתן להבין את דעת רבי אליעזר בן יעקב, שתפילתו של משה נענתה בחיוב, כנגד לשון הפסוק: "ויתעבר... ולא שמע אליי", שמביע שלילה? התשובה לכך נמצאת בפירושו של ה"כלי יקר" למענה ה'. לעיל הובא פירוש ה"כלי יקר", שתפילת משה כוללת תפילה רוחנית על עצמו ותפילה גשמית על עמו. לדעתו (בד"ה ויתעבר ה'), בקשת משה על עצמו נענתה, ולכן נאמר לו: "עלה ראש הפסגה". לעומת זאת, בקשתו על עם ישראל לא נענתה, ועל כך אומר משה: "ויתעבר ה' בי למענכם ולא שמע אלי".

את התפיסה זו, שחלקה הרוחני של בקשת משה נתקבלה, ממשיך ומפתח ה"שפת אמת" (ואתחנן תרמ"ג, ד"ה בעניין תפילת). הוא אומר, שהאפשרות להתפלל ולתקן את הפנימיות בלא מעשה בפועל נוסדה על-ידי משה. משה השיג בראייה שכלית-פנימית את מעלת ארץ-ישראל ותכונתה, ויהושע הוא שהנחיל את הארץ לעם-ישראל בפועל. "וזה עצמו נשאר לדורות גם בגלות, כאשר חכמים הגידו בתפילה יכוון ליבו לבית קדשי-הקודשים", כמו שנאמר: 'דרך ארצם'. וכן בעיקר התפילות שכנגד תמידים תקנום, היינו תיקון הפנימיות". כלומר: לדעתו, היכולת להגיע ל"ונשלמה פרים שפתינו", שמהווה תחליף רוחני לא-מעשי לעבודת הקורבנות, נתחדשה כתוצאה מתפילתו של משה רבינו.

לסיכום, עמדנו כאן על שלושה כיוונים: האחד - כיוון שנוקטים רוב הפרשנים - הוא שתפילת משה לא נענתה כלל. מנגד הועלתה אפשרות הרואה בתשובת ה' היענות - לפחות חלקית - לתפילתו של משה. אפשרות ביניים, שרמו עליה המדרש, היא שהקב"ה אמנם היה רוצה להיענות לבקשת משה אלא שהיו סיבות שעיקבו זאת.

ו. מדוע לא נענתה תפילת משה

עמדנו קודם על גישות שונות במדרש ובמפרשים לשאלה האם נענתה תפילת משה. לשיטות שתשובת ה' לתפילת משה היא סירוב מוחלט, יש לשאול מדוע לא נענה משה.

מצאנו בפרשנים סיבות שונות, ונתחיל בפירושי הראשונים.

1. חטאו של משה

ספר העיקרים, לר"י אלבו (שענר ד, פ'ק"ט כא-כב), מאריך בהסבר חטאו של משה במי-מריבה, שגרם בפועל לעונש הכבד. לדעתו היה בחטא משה ואהרן חילול ה'. לחטא כזה אין מחילה, וזו הסיבה שתפילת משה לא נתקבלה. הוא סובר שיש לקבל את פירוש רש"י (בניגוד לפרשנים אחרים שם), שחטא משה ואהרן במי-מריבה היה ההכאה על הסלע, אלא שהוא רואה את הסטייה הזאת מדברי ה' כהמשך לטעות קודמת של משה ואהרן: מיד לאחר בקשת ישראל למים היו משה ואהרן צריכים לגזור על הסלע שיוציא את מימיו - כפי שיהושע בזמנו העמיד את החמה ואת הירח בעמק איילון - ואין ספק שהקב"ה היה נענה. שגיאה זו הביאה למיעוט אמונה בעם-ישראל, שמשמעותו חילול ה'. בשל החומרה הגדולה שבאותו החטא, נשבע הקב"ה שלא יכנסו משה ואהרן לארץ, וגזר-דין שכזה אין לו ביטול.

האברבנאל סובר שהחומרה המיוחדת בחטא משה, היא בכך שהוא החטיא את ישראל. לדעתו, משה הוא האחראי לחטא המרגלים, משום שהיה זה משה עצמו ששלחם, וכיוון שנגזר על עם-ישראל שלא יכנסו, אין אפשרות להתיר למשה את הכניסה ולגרום לו בכך להתנתק מדור המדבר. גם אם חטא היחיד כלפי בוראו ניתן למחילה, חטא שבין אדם לחבירו אינו ניתן למחילה. הסברים אלה מחדדים ומחריפים את חטאו של משה, ולפיהם על-פי מידת הדין כשלעצמה חטא זה אינו בר-מחילה.

אולם מצאנו מקורות אחרים המשקפים יחס סלחני יותר, ומפרשים שסיבת הסירוב אינה אלא ממניעים צדדיים, שדחו את בקשת משה.

וכך מצאנו בספרי (פסקה כט):

אמר לו: משה, דוגמא אתה עשוי לדיינים, שיאמרו: מה משה, שהוא חכם חכמים גדול גדולים, לא נשא לו פנים על-ידי שאמר: "שמעו נא המורים" (במדבר כ, ז), נגזרה גזרה שלא יכנס לארץ - המענים את הדין והמעוותים את הדין, על אחת כמה וכמה.

למדרש זה, אי-המחילה בא כדי להוות דוגמא לדיינים, עד כמה חמורה העבירה כשמבצעה הוא מנהיג הציבור, והגוף שכנגדו נעשתה העבירה הוא הציבור עצמו. לפי מדרש זה עונו של משה לא נמחל משום אחריותו כמנהיג.

2. תפקידה של מיתת משה

התייחסות חיובית יותר מצאנו במדרש רבה (ואתחנן ב), לפיו העונש לא נמחל משום שיש למשה תפקיד גם לאחר מותו:

אמר לו הקב"ה למשה: אם אתה נקבר כאן אצלך, בזכותך הן באין עמך. אמר ר' לוי: למה הדבר דומה? לאחד שנתפזרו מעותיו במקום אפילה. אמר: אם אומר אני האירו לי שאקבץ מעותי - אין בריה משגחת עלי. מה עשה? נטל זהוב אחד והשליך בתוכם, והתחיל צווח ואומר: "האירו לי! זהוב אחד היה לי ונפל ממני כאן", והאירו לו. מה עשה? משנטל את הזהוב אמר להן: "בחייכם, המתינו לי שאלקט את המעות", וליקטן. בזכות הזהוב נתלקטו המעות. כך אמר לו הקב"ה למשה: אם נקבר אתה אצלם במדבר - הן באים בזכותך, ואת בא בראשם, שנאמר: "וירא ראשית לו וגו' וַיִּתָּא רֵאשִׁי עִם" (דברים לג, כא).

במדרש זה מודגשות שוב אחריות המנהיג-העובדה שגורלו של המנהיג תלוי בגורל הציבור - נימוק שהועלה לעיל בדברי "אור החיים".

כמובן שיש להוסיף כאן את דעת ר' שמלאי בגמרא, שהזכרה לעיל, שמשה לא נכנס לארץ משום שגם כך שכרו רב.

מצאנו, אם כן, אפשרויות שונות לפירוש תשובתו השלילית של הקב"ה למשה: האופן האחד הוא, שעונו לא נמחל כלל ותשובת ה' היא שלילית לחלוטין. אופן אחר הוא, שאין אפשרות למחול על על החטא בגלל מניעות שונות. האפשרות השלישית היא, שהתשובה לבקשה חיובית, אלא שבפועל אין משה יכול להיכנס לארץ עתה.

ז. תגובת משה לתשובת ה'

בבחינת תגובתו של משה רבינו, התופעה הבולטת לעין היא כמובן חוסר התגובה. אין תופעות של רוגז או כעס, ובולטת כאן קבלת הדין והשלמה עם גזר הדין⁴. ולא זו אף זו. בדרך הטבע השלמה שכזו מובילה לכל הפחות לפסיביות וחוסר מעש; אולם אצל משה, אדרבא, תשובת ה' מביאה אותו לחלק החשוב ביותר של משנה-תורה, שבו הוא מכין את עם-ישראל לקראת העתיד בארץ-ישראל. העובדה שמשה לא ימשיך להנהיג את העם וכי הפרידה ממנו קרובה אינה מרפה את ידיו, אלא מוסיפה לו משנה-מרץ להדריך אותם לקראת ההתמודדות עם האתגרים הקשים בעתיד, כשהוא כבר לא יהיה בקרבם.

מצאנו ביטוי לקשר בין התפילה למקראות שלאחריה בדברי הפרשנים. לעיל הבאנו את פירוש הספורנו, שתפילת משה מכוונת לטובת עם ישראל, כדי שכניסת משה לארץ תמנע גלות. לדעתו - כהמשך לאותו פירוש - כאשר ברור כעת שמשה לא יכנס, והתוצאה מכך היא חשש לגלות ישראל מארצם, שומה עליהם להקפיד יותר ולהימנע במשנה זהירות מתוספת או גרעון בקיום המצוות.

4. פירוש ותיאור חריגים לעמדתו של משה ולפעולותיו לאורך הדין בתפילתו. ראינו לעיל במדרש תנחומא, למרות שגם לפיו משלים משה בסופו-של-דבר עם הגזירה.

הציווי "ועתה ישראל, שמע אל החקים ואל המשפטים... לא תִסְפוּ... ולא תגרעו" בא כתוצאה מכשלונה של תפילת משה.

"אור החיים" מפרש, שלחוקים ולמשפטים שמשה דורש מעם ישראל לקיים בהמשך הפסוקים, יש מטרה מרכזית - תשובת המשקל לחטאיו של משה. ביטוי מיוחד לתגובתו של משה, ולפועל היוצא מתשובתו של הקב"ה מצאנו בספרי (פסוקה ל), המובא ברש"י (ג, כח) בצורה מתומצתת. המדרש עוסק בפסוק המסיים את תפילת משה: "ונשב בגיא מול בית פעור". הקושי בפסוק זה בולט מאוד: לא ברור מה עניינו של מקרא זה לכאן, לאחר תפילת משה ולפני המשך הנאום, שעוסק בשמירת החוקים והמשפטים. על כך אומר הספרי בפירושו השני:

ראו כמה ביניכם לביני: שכמה תפילות וכמה בקשות וכמה תחנונים עשיתי - ונגזרה עלי גזירה שלא אכנס לארץ. אבל אתם הכעסתם לפניו ארבעים שנה במדבר, שנאמר: "ארבעים שנה אקוט בדור" (תהילים צה, י), ולא עוד אלא שגדולים שבכם משתחווים לפעור - וימינו פשוטה לקבל שבים⁵.

מדרש זה מבטא בצורה מרוממת מאוד את המתרחש בליבו ובמוחו של משה רבינו. משה צריך להתמודד לא רק עם עצם גזר-הדין האישי שלו, אלא גם עם העובדה שלעומת מיצוי הדין איתו, עם ישראל אינו נענש על כשלונות גדולים לאין-ערוך ונכנס לארץ. ובכל זאת הוא ממשיך להנהיג את העם המופלה לטובה. משה מקבל את הדין בצורה מלאה; ולא זו בלבד, אלא שהוא רואה מחובתו לעשות כל שאלל ידו כדי שיהיו לעם ישראל הכלים להתמודד עם הבעיות והאתגרים שעומדים לפניו.

ניתן לשאול על ההבדל הגדול כל-כך בהתייחסותו של הקב"ה אל חטא משה ואל חטאי בני ישראל. לעיל עמדנו על מספר הסברים לאי-ההיענות לתפילת משה, אולם כדי לפרש מדרש זה נראה, שיסוד העניין הוא בהבדל העקרוני שבהתייחסות לכלל ולפרט. הפרט, גדול ככול שיהיה - יש לו תחליף, ודקדוקו של הקב"ה עם הצדיקים כחוט השערה נובע בין היתר מההכרה שההנהגה תעבור במוקדם או במאוחר לאנשים אחרים. לכן ההתייחסות אל היחידים יכולה להיות חמורה יותר, "בקרובי אקדשי". לכלל, לעומת זאת, אין תחליף. גם אם הוא חטא ונכשל, ממשיך הוא את המהלך ההיסטורי, על עליותיו וירידותיו. זו ההכרה המקיימת את עם ישראל בכל המצבים⁶.

כיוון שמתבררת למשה העובדה שהוא אינו עובר את הירדן, הוא פונה, לפי המשך המדרש הנ"ל, לישראל:

"ועתה ישראל" - הרי אתם חרשים, כבר מחול לשעבר.

5. מדרש זה עומד, כמובן, בניגוד חריף למדרש תנחומא דלעיל: כאן משה משלים עם ההבדל שבין הציבור לבין המנהיג היחיד, בעוד שלפי התנחומא, אדרבה: העזפתו את עצמו על פני המרגלים הרשעים מהווה את הבסיס לסענותיו.

6. מסיבה זו אין משה מקבל את הצעת ה': "ואעשה אותך לגוי גדול" (שמות לב, י), ודורש בכל תנאי את המשך קיום העם בצורתו המקורית.

עם ישראל בכניסתו לארץ מתחיל דף חדש, לעומת המנהיג המסיים דרכו. ולקראת מצב זה מכין המנהיג את עמו, בלא לשים לב למצוקתו האישית.

ח. תפילה כאשר הסיכוי מועט מאוד

מתוך אותו בירור בתוכן תפילתו של משה ובתשובת ה', עולות שאלות מטרידות באותן שעות קשות של צרה ומצוקה.

האם התפילה, שכל כולה בקשה לתיקון המציאות, צריכה לעכב פעולות שונות שעניינם הכנה לאפשרות שהמצב יורע? שאלה קשה אולי יותר היא: האם התפילה מסתמכת על מציאות ריאלית, שהמצב ניתן לתיקון, ובמצבים אחרים אין מקום לתפילה?

ואם נחזור לעניין המקראי שממנו אנו יוצאים, השאלה היא: עד כמה סבר משה שאכן יש אפשרות שחטאו ימחל, והאם היה משה מתפלל גם אם היה ברור שהסיכוי להצלחת תפילתו הוא אפסי.

נחרוג מעט מענייננו, ונפנה לסיפור הידוע בעניין מחלתו של חזקיהו, המובא בגמרא בברכות (י"ט א):

"בימים ההם חלה חזקיהו למות, ויבא אליו ישעיהו בן-אמוץ הנביא, ויאמר אליו:

כה אמר ה': צו לביתך, כי מת אתה ולא תחיה" (מ"ב ב, א)...

אמר ליה: "מאי כולי האי?" אמר ליה: "משום דלא עסקת בפריה ורביה..."

אמר ליה: "השתא הב לי ברתך, אפשר דגרמא זכותא דידי ודידך ונפקי מנאי בנין דמעלו". אמר ליה: "כבר נגזרה עליך גזירה".

אמר ליה: "בן-אמוץ, כלָה נבואתך וצא! כך מקובלני מבית אבי-אבא⁷: אפילו חרב חדה מונחת על צוארו של אדם אל ימנע עצמו מן הרחמים".

הגמרא מוצאת סימוכין לעקרון שמביא חזקיהו, מהפסוק באיוב: "הן

יקטלני לו אִיחַל" (איוב יג, טו).

ברור שמשמעות המדרש היא, שבכל מצב יש להתפלל. הקבלה מסויימת

למדרש זה מצאנו בדברי חז"ל במקראות שלפנינו. במדרש תנחומא (ואתחנן ד) מובא:

לימד משה את באי-עולם, שלא יאמר אדם: הואיל וחולה שלו מסוכן, ועשה דייתיקי, וחילק כל אשר לו - לא יאמר: הואיל ועשה דייתיקי לא יתפלל עוד; אלא יתפלל, שאין הקב"ה פוסל תפילת כל בריה. שהרי משה עשה דייתיקי, שנאמר: "וערוי נתתי לראובני ולגדי... נֶאֱצוּ אִתְּכֶם בַּעַת הַהוּא לֵאמֹר... ואת יהושוע צִוִּיתִי בַּעַת הַהוּא לֵאמֹר וְגו'" (דברים ב, יב-כא) - הרי דייתיקי; שמא תאמר: עמד לו ולא התפלל? - תלמוד לומר: "ואתחנן אל ה'".

7. ה"פרי צדיק" עומד על כך שחזקיהו הסתמך על "אבי-אבא", דוד - ולא על משה - בתפילתו זו.

החידוש הגדול במדרש זה, שהתפילה בבקשת הרחמים - ועימה התקווה שהגזירה תתבטל - איננה סותרת את הפעולות האחרות, שמדרך הטבע יש לעשות מתוך בחינת המציאות הריאלית.
 פן נוסף בעניין זה מאיר לנו הספרי (ואתחנן כח), על המקרא: "אעברה נא ואראה":

אפשר שהיה משה מבקש מלפני המקום שיכנס לארץ? והלא כבר נאמר: "כי לא תעבר את הירדן הזה!"
 משל למלך, שהיו לו שני עבדים, וגזר על אחד מהם שלא לשתות יין שלושים יום. אמר: מה גזר עלי? שלא לשתות יין שלושים יום - איני טועמו אפילו שנה אחת אפילו שתי שנים. וכל כך למה? כדי לפיג דברי רבו.
 חזר וגזר על השני שלא לשתות יין שלושים יום. אמר: אפשר שאני יכול להיות בלא יין אפילו שעה אחת? וכל כך למה? כדי לחבב דברי רבו.
 כך משה היה מחבב דברי המקום, ומבקש מלפניו שיכנס לארץ. לכך נאמר: "אעברה נא ואראה".

משה הוא, כמובן, העבד המבקש לחבב דברי רבו. הוא אינו נוהג כעבד הראשון, שממעיט במשמעות העונש מבחינתו, ובכך הוא "מסדר" כביכול את רבו ומזלזל בכבודו. העבד השני מפריז בסבלו, כדי להראות לכל את עוצמת העונש, וממילא יבינו כולם עד כמה חמורה העבירה וירתעו.
 לפי מדרש זה, אין משה מתפלל מתוך ציפיה למחילה, אלא מתוך השלמה והערכת העונש שקיבל. אילולא היה משה מתפלל, היה בכך מעין זלזול והמעטה במשמעות גזירת הקב"ה.
 התייחסות לענין זה, אם כי לא ישירה למקרא או למדרש מסויים, מצאנו ב"שפת אמת" (פרשת ואתחנן תרל"ג, ד"ה במדרש):

אף כי בוודאי ידע והבין גם הוא כי אי-אפשר שיבוא לארץ-ישראל, ועם כל זאת לא הניח להתפלל, כמאמר ז"ל: "אפילו חרב וכו' לא ימנע מן הרחמים". והוא הוראת אמונה, שאדם מאמין בה' יתברך כי לא יפלא ממנו כל דבר. וכעניין: "במקום שאתה מוצא גדולתו שם ענוותנותו". ולכן על-ידי סידור שבחו יכול להתעורר רחמים.

נראה שכוונת השפ"א היא, שבדרך הטבע היה ברור למשה שהגזירה לא תתבטל; אלא שהתפילה מביעה אמונה, וככל שאמונתו של האדם ביכולתו של הקב"ה גדולה יותר - כך גם האפשרות שתיענה בקשתו גדולה יותר. לכן במקום שאדם מוצא גדולתו, כלומר: כשאדם מגיע ומתרומם בהשגותיו לתפוס את גדולתו של הקב"ה מול אפסותו-שלו, כך במקביל הקב"ה מתקרב אליו, כביכול, ובמצב זה פוגש הוא את ענוותנותו של ה'.
 בפרק זה למדנו מתפילת משה, כי התפילה רצויה ומחוייבת בכל מצב. לא רק שאין כאן חסרון, אלא שבכל מצב צריך האדם לפנות בתפילה לבוראו, בבחינת "אודך ה' כי אנפת בי".

סיכום

בתחילת דברינו במאמר זה עסקנו בניתוח תפילת משה עצמה, כתפילת יחיד או רבים (פרקים א-ד). בחלק זה נגענו בערכה של תפילה זו, בשונה מתפילת הרבים, בבעיות המהותיות שמעוררת תפילת היחיד, ובשאלות כיצד יתפלל האדם, מה תועיל תפילתו, והאם עלולים דברים מסויימים להזיק, ח"ו. בהמשך עמדנו על תשובת ה' לתפילת משה, כיצד להתייחס לאי-המחילה (פרקים ה-ו), והועלתה האפשרות שיש כאן לפחות היענות חלקית. נושאו של החלק הבא היה בחינת תגובת משה לתשובת ה' (פרק ז). בחלק האחרון ניסינו ללמוד מפרשה זו, האם בכל מצב צריך האדם להתפלל, ומה משמעות התפילה במצבים אלו (פרק ח). בכל אותם נושאים רבים ונכבדים עסקנו מנקודת המבט של פסוקי הפתיחה לפרשת "ואתחנן". אין ספק שלא השלמנו את העניין במאמר זה. לא מיצינו את הפרשנות המקראית לפסוקים אלה, ולא היקפנו את המקורות השונים לאותן בעיות קשות וסבוכות שנגענו בהן. מטרתנו היתה להציג פרשה "קטנה" זו, לפי מספר מדרשים ופרשנים, ולנסות להאיר דרכה, ולו במקצת, מצבים שבהם נבחן האדם באחד מהקשים שבמבחנים.

יהי רצון, שנגיע במהרה ליום שבו נעמוד אך ורק במבחנים של חיים, של יצירה וצמיחה.

"וצדקה וברכה ורחמים וחיים ושלום יהיה לנו ולכל ישראל עד העולם" (מזסוף לימים

נוראים).